

Verdoving

De negentiende eeuw tussen anesthesie en esthetica

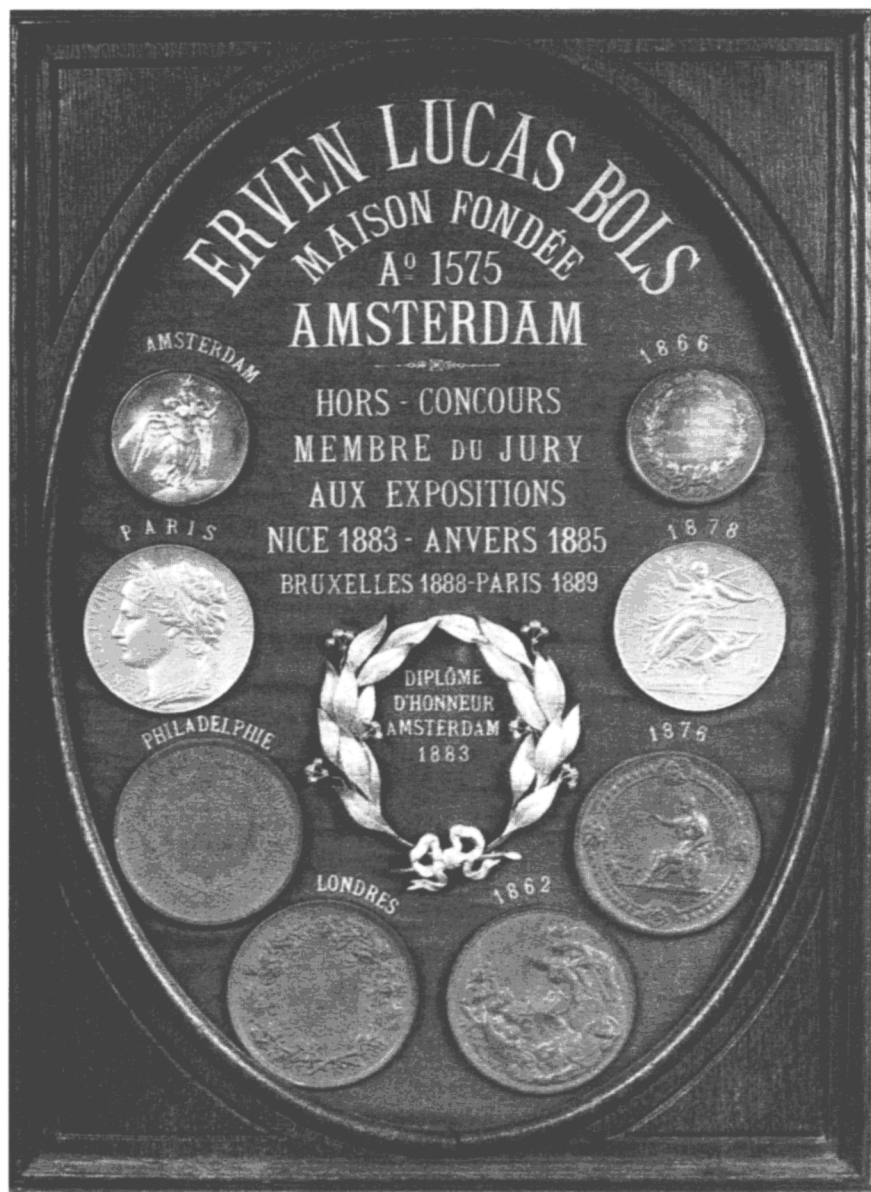
WILLEM OTTERSPEER

Toen de grote psycholoog Heymans zijn rectoraat aan de Groningse universiteit neerlegde en daarbij de gebruikelijke rede hield, noemde hij de negentiende eeuw, zonder enige aanspraak op originaliteit te maken, de eeuw der natuurwetenschap. 'De 19e eeuw is met natuurwetenschap, en nagenoeg uitsluitend met natuurwetenschap, gevoed en gedrenkt geworden.'

Heymans hanteerde de omschrijving natuurwetenschap in de ruimste zin, op een manier dat niet alleen natuur- en scheikunde, maar ook techniek en medicijnen aan het succes ervan bijdroegen: 'de elektrische en de stoomwerktuigen, de anilinekleurstoffen en de kunstmest, de narcose en de antisepsis, en zoovele andere gaven, waarmee de natuurwetenschap de 19e eeuw tot één langen Sint-Nicolaasavond heeft gemaakt.'

Bij die Sint-Nicolaasavond wilde ik even stilstaan. De mythe van de negentiende eeuw is het wel genoemd, de gedachte dat vooruitgang niet slechts de ideologie van een kleine bent filosofen was, maar de realiteit van de liberale cultuur. Wellicht kent u dat mooie essay van Macaulay over Bacon, waarin hij de wetenschap bezingt:

It has lengthened life; it has mitigated pain; it has extinguished diseases; it has increased the fertility of the soil; it has given new securities to the mariner; it has furnished new arms to the warrior; it has spanned great rivers and estuaries with bridges of form unknown to our fathers; it has guided the thunderbolt innocuously from the heaven to earth; it has lightened up the night with the splendour of the day; it has extended the range of human vision; it has multiplied the power of the muscles; it has accelerated motion; it has innihilated distance; it has facilitated intercourse, correspondence, all friendly offices, all dispatch of business. [...] These are but a part of its fruits, and of its first-fruits; for it is a philosophy which never rests, which has never attained, which is never perfect. Its law is progress.

Prijzen, door de firma Lucas Bols behaald op diverse wereldtentoonstellingen. (I. Montijn, *Kermis van koophandel, De Amsterdamse Wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983) 60).

Een van de mooiste pakjes op die lange Sint-Nicolaasavond opengemaakt was die narcose, was het vermogen de helse pijn te verdoven die zelfs maar bij een eenvoudige tandheelkundige ingreep de lijder deelachtig werd, maar die bij inwendige operaties een vrijwel zekere dood voorafging. 'Imagine a world without chloroform', ried C.S. Lewis aan toen er weer eens een cultuurpessimist het woord vroeg.

Wie ooit een geïllustreerde geschiedenis van de anesthesie doorbladerde, dankte de in de negentiende eeuw verlaten God op zijn knieën dat hij niet tijdens de Verlichting of in nog eerdere en heus zeer interessante tijden leefde. Bij een beetje operatie werd maar meteen begonnen met de sacramenten en met duchtig bidden en in ieder geval met de vrijwaring van de arts. Het vastbinden van de patiënt, de bewerking van bewusteloosheid door de bloedtoevoer naar het hoofd te stremmen, het toedienen van opiaten op basis van papaver, alruin of bilsenkruid, het was allemaal even schadelijk als onvoldoende.

Een meer volkse methode – en het is daarom dat u al enige tijd aankijkt tegen een Bolsreclame – was het drinken van grote hoeveelheden alcohol, in de Bijbel al aangeraden door Salomo in zijn Spreuken, waar hij een adequate en doorleefde omschrijving geeft van de bezopene: 'Gij zijt als een die in het hart van de zee ligt, als een die op het uiteinde van een ra ligt. Men heeft mij geslagen, ik voelde geen pijn, mij gebeukt, ik merkte niets; wanneer zal ik wakker worden?' Als het voor de negentiende eeuw was, luidde het antwoord: in de hel, waar uw kater danst met de duivel.

Nee, de ware verlichting was er een van pijn. En de doorbraak kwam, na veel geëxperimenteer met lachgas, in de loop van de negentiende eeuw, om precies te zijn op 16 oktober 1846, toen William T.G. Morton, de Columbus van de ether, zoals hij genoemd werd, zijn befaamde voorstelling te Boston gaf. 'Inventor and revealer of anaesthetic inhalation', zou er op zijn graf komen te staan, 'before whom in all time, surgery was agony, by whom pain in surgery was averted and annulled, since whom science has control of pain.'

De tweede reclame die al enige tijd uw horizon vervuult is de kunstarm. Die arm kunt u zich niet alleen pijnloos laten aanmeten in de kathedralen van gezondheid die de ziekenhuizen sedert het eind van de negentiende eeuw pretendeerden te zijn, u kunt hem zelfs met grote zorgvuldigheid uitkiezen in de kathedralen van kooplust die een andere uitvinding van de negentiende eeuw zijn, de grootwinkelbedrijven, de *grands magasins*.

De opkomst van deze grote winkels – de eerste steen voor het eerste echte *magasin de nouveautés*, de Bon Marché op de grens van het zesde en zevende arrondissement van Parijs, werd gelegd in de late zomer van 1869 – illustreert de psychische pendant van de anesthesie, de verdoving nu niet van het lichaam maar van de ziel. Deze grootwinkelbedrijven, waar werkelijk alles te koop was, markeerden, de diversiteit van hun aanbod ten spijt, de overgang naar een maatschappij die onpersoonlijker, eenvormiger was. Het *grand magasin* transformeerde, zoals Zola het zag in zijn *Au bonheur des*

'Tentoonstelling te Amsterdam – De man met de kunstarmen', gravure in *De Katholieke Illustratie* 16 (1882/83) no. 48, p. 381 (I. Montijn, *Kermis van koophandel, De Amsterdamse Wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983) 45).

dames, het kopen in een manier van bestaan, een massaal bestaan, het bestaan van een machine.

Ook Freud werd, toen hij Parijs bezocht in 1885, getroffen door 'de eindeloze variëteit van aantrekkelijk aangeboden winkelwaar'. Het droeg er overigens toe bij, zo schreef hij aan Minna Barnays, dat de stad op hem de indruk maakte in de ban te zijn van 'een psychische epidemie', met haar van vitrine naar aangelichte vitrine drommende gemesmeriseerde massa. Als een stad met stoflonen, achter adem bij elke illusie, overweldigd door de overdaad, aarzelend tussen de automatismen van aankoop en diefstal, van kooplust en kleptomanie.

Laat ik dus even terugkeren tot die collega van Freud, met wie ik begon, Heymans, en zijn lange Sint-Nicolaasavond. Heymans vroeg zich af waarom die eeuw van natuurwetenschap en van natuurwetenschappelijke techniek, zonderling genoeg, zoals hij het formuleerde, 'tevens de eeuw van het meest volstreckte pessimisme' was,

de eeuw waarin litteratuur en kunst zich hebben uitgesloofd om kleuren te vinden, donker genoeg om weer te geven hunne visie van het hun omringende leven. De eeuw van onrustig zoeken en van hopeloos nederzitten, van neurasthenie en zelfmoord. [...] Steeds sneller en steeds vollediger worden onze behoeften bevredigd, en steeds voelen wij ons minder voldaan; hoe overvloediger de weldaden der beschaving ons toestroomen, des te leeger wordt ons leven.

In zijn analyse onderscheidde Heymans twee factoren die het saldo van ieders leven bepaalden, de uitwendige omstandigheden aan de ene, de psychische persoonlijkheid aan de andere kant. De uitwendige omstandigheden had de natuurwetenschap inmiddels voor een groot deel onder haar macht gebracht. Het werd tijd, sprak dit kind van zijn wetenschappelijke tijd, de blik eens naar binnen te richten. Heymans zag ons vervreemd van onszelf, vervreemd van de ander, vervreemd van wat hij de grond der dingen noemde. En hij dacht dat de psychologie daar iets aan zou kunnen doen. Daarom noemde hij zijn rede ook 'De toekomstige eeuw der psychologie'. 'Meer psychologie' heette het dus in deze geloofsbelijdenis van een gepantserde positivist.

Heymans' genie ten spijt heeft zijn visioen een wat andere uitwerking gekregen dan hij hoopte. Voor een wat toegespitste versie van die uitwerking, voor een wat gechargeerde voorstelling tevens van de erfenis van de negentiende eeuw, stel ik u tot slot voor aan een onlangs verschenen roman van J.G. Ballard, *Super-Cannes* geheten, een meesterwerkje dat ik iedereen van harte aanbeveel. En dat hier zo van toepassing is omdat het de psycholoog als grote utopist schildert, al zult u zelden groter anti-utopie onder ogen gekregen hebben.

De locatie is de high-tech Côtes d'Azur, een geheel van business parken

en luxe enclaves, dat werkelijk bestaat maar voor Ballard de aanleiding vormde van een gedachte-experiment van huiveringwekkende proportie. Eden-Olympia, zoals het park heet, waar ziekte uitgebannen en alles te koop is, waar de bevrediging van lichaam en ziel een zo hoge graad van perfectie bereikt heeft dat een complete *Umwertung aller Werte* plaatsvindt.

Het vreemde van dit idyllische park is dat het tegelijk de uitvalsbasis is van een soort criminaliteit, die alle taboes van de late twintigste eeuw overtreedt. Niet alleen gewapende overvallen en moord, maar vooral racistisch geweld en pedofiele seks zijn de producten van een goed gefinancierd syndicaat dat in samenspel met de politie van Cannes een systematische vorm van crimineel entertainment organiseert ten behoeve van de bewoners van Eden-Olympia.

Het gedachtegoed erachter is afkomstig van een psycholoog, een zekere Wilder Penrose, die zijn creatie beschrijft als 'een grote broeikas van de toekomst, een ideeënlaboratorium voor het nieuwe millennium'. Eden-Olympia kent maar één ethiek en dat is werk. 'Work is the new leisure', zegt Penrose, mensen vinden hun enige levensvervulling in werk. Er bestaat derhalve geen behoefte aan een persoonlijke moraal. De morele orde is een kwestie van snelheidslimieten en veiligheidssystemen. 'The more civilised we are', zegt Penrose, 'the fewer moral choices we have to make.'

Maar er is een 'maar'. Een gedeelte van de menselijke ziel atrofieert daarmee. 'A moral calculus that took thousands of years to develop starts to whither from neglect. Once you dispense with morality the important decisions become a matter of aesthetics.'

En dat zou de moraal van mijn verhaal kunnen zijn, het verband tussen anesthesie en esthetica. Want de verdoving die het trait d'union ervan is, maakt de psyche kwetsbaar. 'Places like Eden-Olympia are fertile grounds for any messiah with a grudge', zegt Penrose. 'De Adolf Hitlers en Pol Pots van de toekomst komen niet uit de woestijn. Ze komen tevoorschijn uit de grootwinkelbedrijven en de bedrijvenparken', 'they'll emerge from the shopping malls and corporate business parks.'

Het onvermogen de geest te laten rusten, tijd te vinden voor reflectie en ontspanning, resulteert in een reeks van psychische problemen en een algehele afstomping van de creativiteit. De oplossing van Penrose is wat hij 'psychopathy' noemt, 'a controlled and supervised madness'. Krankzinnigheid is niet de oorzaak van de malaise in Eden-Olympia, het is de genezing. Georganiseerde misdaad, georganiseerd ten behoeve van een voyeuristische elite, een beheerste vorm van roof, geweld en verkrachting, is het antwoord.

En het geniale en verontrustende van de roman van Ballard is niet alleen dat de naïeve antagonist van zijn boek, die dit alles bij wijze van psychologische detective ontraadselt, zich zo identificeert met het geweld van Eden-Olympia, dat hij aan het eind het geweer oppakt om de geweldspiraal naar een volgend niveau te tillen. Het geniale en verontrustende is ook dat de lezer tot een van die voyeuristische bewoners wordt, wiens gebrek aan normen, wiens latente gewelddadigheid per pagina onthuld wordt.

Misschien mag ik zonder plaatje of illustratie, gewoon uit de puur geestelijke rijkdom van de negentiende eeuw, besluiten met een derde toepasselijke vondst, die van de dialectiek, groot gemaakt door Hegel, op zijn kop gezet door Marx en soeverein samengevat door Johan Cruyff met zijn motto: 'alle voor heb ze tegen'. Het is dit tot wereldwijsheid nopende mechaniekje dat de rijkdom van de negentiende eeuw omgezet heeft in de rampen van de twintigste.

prof. dr. W. Otterspeer, Academisch Historisch Museum, Rapenburg 73, 2311 GJ Leiden.